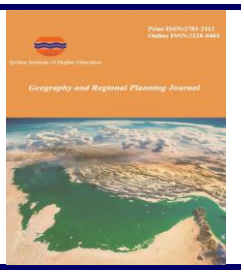
Iranian Association of Geopolitical

Geography and Regional Planning

ISSN (Print): 2783-2112 - ISSN (Online): 2228-6462

Homepage: https://www.jgeoqeshm.ir/

Representation of Celestial Space in the Literary Geography of Maʿārij al-Nubuwwah fī Madārij al-Futuwwah

Mahbod Khatam Gooya[1], Soraya Razeghi✉[2], Zahra Ghoroghi[3], Hengameh Ashoori[4]

1. Department of Persian Language and Literatue, NT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: mahbod.khatamgooya@iau.ac.ir
2. Department of Persian Language and Literatue, NT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: s.razeghi@iau.ac.ir
3. Department of Persian Language and Literatue , NT.C., Islamic Azad University , Tehran, Iran. Email: ghoroghi@iau.ac.ir
4. Department of Persian Language and Literatue, NT.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: h.ashouri@iau.ac.ir

ARTICLE INFO

Article type:
Research Paper

Article history:
Received: August 20, 2026
Revised: September 7, 2026
Accepted: October 21, 2026
Published online: November 20, 2026

Keywords:
Maʿārij al-Nubuwwah fī Madārij al-Futuwwah
Muʿin al-Din Farahi Haravi;
literary geography;
celestial space;
narrative cartography

Abstract

Maʿārij al-Nubuwwa fī Madārij al-Futuwwa, written by Muʿin al-Din Farahi Haravi, is a work of Persian prophetic biographical literature that narrates the life of the Prophet Muhammad (PBUH) in the late ninth century AH through literary, exegetical, and allegorical prose. In this work, the heavens and celestial bodies, beyond their rhetorical functions, contribute to the construction of space, routes, time, boundaries, and the sacred hierarchy of the narrative. The central concern of this study is how stars, planets, celestial spheres, and astronomical phenomena become constitutive elements of the text's literary geography. The research adopts a qualitative, descriptive-analytical approach based on close textual analysis, drawing on the concepts of literary geography, narrative cartography, and selected components of geocriticism, including spatiotemporality, referentiality, and transgressivity.The findings reveal three principal spatial configurations. The first is a vertical, stratified cosmos that organizes the Earth, the seven heavens, and the realms beyond them within a hierarchical system of values. The second is the planetary itinerary of the Prophet's Ascension (Miʿraj), which transforms the Moon, Mercury, Venus, the Sun, Mars, Jupiter, and Saturn into seven narrative stations with distinct social and semantic functions. The third is a celestial landscape rendered imaginable and traversable through terrestrial terms such as desert, sea, meadow, palace, gate, and dwelling place. Furthermore, the rising, setting, and movements of celestial bodies spatialize narrative time, while the Prophet's passage through the seven celestial spheres transforms the boundary of the familiar cosmos into a sacred threshold. The originality of this study lies in conceptualizing the heavens as a domain of literary geography and connecting Persian prophetic biographical literature with spatial studies and the cultural history of astronomy.

How to cite: Khatam Gooya, M., Razeghi, S. Ghoroghi, Z. & Ashoori, H. (2026). Representation of Celestial Space in the Literary Geography of Maʿārij al-Nubuwwah fī Madārij al-Futuwwah. Geography and Regional Planning, 16(4),543-557. DOI:10.22034/jgeoq.2026.598253.4529

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights
DOI: https://doi.org/10.22034/jgeoq.2026.598253.4529

Publisher: Qeshm Institute of Higher Education

Introduction

Maʿārij al-Nubuwwah fī Madārij al-Futuwwah*, written by Muʿin al-Din Farahi Haravi in the late ninth century AH, is an important Persian religious biography that combines historical narratives, literary imagery, and mystical interpretations. Celestial elements, including stars, planets, heavenly spheres, and astronomical phenomena, play a significant role in the literary structure of this work. These elements are not merely decorative expressions but contribute to the formation of narrative space, temporal relationships, and sacred hierarchies. This study investigates the representation of celestial space from the perspective of literary geography, emphasizing how astronomical imagery creates spatial relationships, narrative routes, boundaries, and symbolic meanings. Particular attention is given to the Prophet Muhammad's Ascension (Miʿraj), in which the seven heavenly spheres function as successive stages of a spiritual journey. The research seeks to demonstrate how celestial phenomena are transformed into an organized literary geography reflecting the religious, cultural, and cosmological imagination of Persian literature.

Methodology

This research employs a qualitative, descriptive-analytical methodology based on textual analysis. The primary source is the lithographic edition of *Maʿārij al-Nubuwwah fī Madārij al-Futuwwah*, published by Maktaba Nuriyya Razawiyya in Pakistan. Relevant passages containing references to celestial bodies, heavenly spheres, astronomical movements, and spatial descriptions were identified and analyzed. The analysis focuses on eight thematic categories: the vertical structure of the cosmos, celestial routes and stations, spatial orientation, astronomical temporality, celestial landscapes, planetary personification, boundaries and transitions, and intertextual relationships. The theoretical framework draws on literary geography, narrative cartography, and selected concepts from Bertrand Westphal's geocriticism, particularly spatiotemporality, referentiality, and transgressivity. Rather than examining the scientific accuracy of historical astronomical concepts, the study explores their literary and symbolic functions in constructing celestial space.

Results and Discussion

The findings reveal that celestial space in *Maʿārij al-Nubuwwah* is constructed through three interconnected spatial patterns: a vertically organized cosmos, a planetary route of spiritual ascension, and celestial landscapes represented through terrestrial imagery.

First, the text presents a hierarchical cosmological structure consisting of the earth, seven heavens, Paradise, the Divine Throne, and higher sacred realms. This vertical organization reflects not only spatial distinctions but also differences in spiritual significance. Ascending through the heavens represents movement toward increasingly elevated sacred levels.

Second, the narrative of the Miʿraj transforms seven celestial bodies—the Moon, Mercury, Venus, the Sun, Mars, Jupiter, and Saturn—into successive stations along the Prophet's heavenly journey. Each celestial body possesses a distinct symbolic and social identity. The Moon represents cyclical change, Mercury symbolizes writing and administration, Venus embodies music and artistic expression, the Sun signifies illumination and natural processes, Mars represents military power, Jupiter symbolizes justice, and Saturn marks the outer boundary of the seven planetary spheres. Through these representations, celestial space becomes an organized cultural and social landscape.

Third, the author employs terrestrial geographical expressions, including deserts, seas, meadows, palaces, gates, and stations, to make the heavens imaginable and narratively accessible. Astronomical phenomena such as sunrise, sunset, lunar phases, and seasonal changes also establish relationships between time and space. Consequently, celestial movements function as narrative mechanisms that organize temporal progression and spatial orientation.

Furthermore, the Prophet's passage beyond the seven heavenly spheres demonstrates the transcendence of sacred reality beyond the familiar cosmological order. This transition transforms the outer boundary of the planetary universe into a spiritual threshold,

emphasizing the superiority of prophetic status over celestial hierarchies.
The findings also indicate that the celestial geography of the work emerges from the interaction of Quranic references, Islamic religious narratives, Persian literary traditions, and historical cosmological concepts. Therefore, celestial imagery functions as an essential structural component of the narrative rather than a collection of independent rhetorical devices.

Conclusion

This study demonstrates that celestial imagery in *Maʿārij al-Nubuwwah fī Madārij al-Futuwwah* functions as a system of literary cartography through which narrative space, spiritual hierarchies, temporal relationships, and sacred boundaries are organized .

The seven planetary spheres create a structured route for the Prophet's Ascension, while geographical metaphors transform the heavens into recognizable literary landscapes. The personification of celestial bodies further establishes a symbolic social order reflecting the cultural imagination of the period.
Most importantly, the Prophet's transcendence beyond the seven heavens reveals that celestial geography serves both to represent spiritual hierarchy and to demonstrate the limitations of the physical cosmos in relation to prophetic status.
The research highlights the importance of studying celestial space as an active element of Persian literary geography and suggests that this approach can contribute to future comparative studies of Persian religious narratives, mystical literature, and celestial symbolism.

Ethical considerations

Following the principles of research ethics

The authors have observed the principles of ethics in conducting and publishing this scientific research, and this is confirmed by all of them.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

First author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Second author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Third author: Preparation of samples, conducting experiments and collecting data, performing calculations, statistical analysis of data, analysis and interpretation of information and results, preparing a draft of the article

Ethical Considerations

The authors affirm that they have adhered to ethical research practices, avoiding plagiarism, misconduct, data fabrication or falsification, and have provided their consent for this article's publication.

Funding

This research was conducted without any financial support from Payam Noor University.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest

فصلنامه جغرافیا و برنامه ریزی منطقه ای

شاپا چاپی: ۶۴۶۲- ۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲ -۲۷۸۳

Homepage: https://www.jgeoqeshm.ir/

انجمن ژئوپلیتیک ایران

بازنمایی فضای آسمانی در جغرافیایِ ادبیِ معارج النبوۀ فی مدارج الفتوۀ

مهبد خاتم گویا[۱]، ثریا رازقی✉[۲]، زهرا قرقی[۳]، هنگامه آشوری[۴]

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: mahbod.khatamgooya@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: s.razeghi@iau.ac.ir

۳. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: ghoroghi@iau.ac.ir

۴. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: h.ashouri@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۵/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۶/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۷/۲۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۸/۲۹

کلیدواژه ها:

معارج النبوه فی مدارج الفتوه؛

معین‌الدین فراهی هروی؛

جغرافیای ادبی؛

فضای آسمانی؛

نقشه‌نگاری روایی.

چکیده

معارج النبوۀ فی مدارج الفتوۀ، اثر معین‌الدین فراهی هروی ، از متون سیره‌نویسی فارسی است که در اواخر قرن نهم هجری زندگی پیامبر اسلام(ص) را با بیانی ادبی، تفسیری و تمثیلی روایت می‌کند. در این اثر، آسمان و اجرام سماوی افزون بر کارکرد بلاغی، در شکل‌گیری فضا، مسیر، زمان، مرز و سلسله‌مراتب قدسی روایت نقش دارند. مسئله پژوهش، چگونگی تبدیل ستارگان، سیارات، افلاک و پدیده‌های آسمانی به عناصر سازنده جغرافیای ادبی متن است. پژوهش به روش کیفی، توصیفی ـ تحلیلی و واکاوی متن انجام شده و از مفاهیم جغرافیای ادبی، نقشه‌نگاری روایی و مؤلفه‌های ژئوکریتیسیسم، شامل فضازمان‌مندی، ارجاع‌مندی و مرزشکنی، بهره می‌گیرد. یافته‌ها از شکل‌گیری سه الگوی فضایی حکایت دارند: نخست، کیهان عمودی و لایه‌مند که زمین، هفت آسمان و مراتب فراتر را در نظمی ارزشی سامان می‌دهد؛ دوم، مسیر سیاره‌ای معراج که ماه، عطارد، زهره، خورشید، مریخ، مشتری و زحل را به هفت ایستگاه روایی با نقش‌های اجتماعی و معنایی متمایز بدل می‌سازد؛ و سوم، منظر آسمانی که با واژگان زمینی همچون صحرا، بحر، مرغزار، قصر، دروازه و منزل، تصورپذیر و پیمودنی می‌شود. همچنین طلوع، غروب و گردش اجرام، زمان روایت را فضایی می‌کنند و عبور پیامبر(ص) از هفت فلک، مرز کیهان مألوف را به آستانه‌ای قدسی بدل می‌سازد. نوآوری پژوهش در تبیین آسمان به‌مثابه قلمروی جغرافیایی ـ ادبی و پیوند سیره‌نویسی فارسی با مطالعات فضا و تاریخ فرهنگ نجومی است

استناد: خاتم گویا، مهبد. رازقی، ثریا. قرقی، زهرا، آشوری، هنگامه. (۱۴۰۵). بازنمایی فضای آسمانی در جغرافیایِ ادبیِ معارج النبوۀ فی مدارج الفتوۀ. جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۱۶(۴)، ۵۴۳-۵۵۷. DOI:10.22034/jgeoq.2026.598253.4529

ناشر: موسسه آموزش عالی قشم

© نویسندگان.

مقدمه

در مطالعات ادبی، «مکان» دیگر صرفاً پس‌زمینه‌ای خاموش برای وقوع حوادث تلقی نمی‌شود. یکی از دستاوردهای چرخش فضایی در علوم انسانی آن است که فضای روایت می‌تواند به اندازه شخصیت، زمان و پیرنگ در تولید معنا نقش داشته باشد. جغرافیای ادبی از همین نقطه آغاز می‌کند: متن ادبی نه فقط مکان‌ها را نام می‌برد، بلکه آن‌ها را انتخاب، برجسته، ارزش‌گذاری، متصل و قابل پیمایش می‌کند. بروسو بر ضرورت خواندن ادبیات به‌عنوان یک کنش معنایی پیچیده، و نه فقط مخزن داده‌های جغرافیایی، تأکید می‌کند ،هونز نیز متن ادبی را رخدادی رابطه‌ای و فضایی می‌بیند که در پیوند میان نویسنده .(Brosseau, 1994: 349) بر این اساس، حتی فضاهایی که در نقشه جغرافیای .(Hones, 2008: 1301–1304) متن، خواننده و زمینه شکل می‌گیرد طبیعی جای نمی‌گیرند، از جمله آسمان‌های دینی، افلاک کیهان‌شناختی و قلمروهای قدسی، می‌توانند موضوع جغرافیای ادبی باشند؛ زیرا متن برای آن‌ها جهت، مرز، فاصله، مسیر و ارزش معارج النبوه فی مدارج الفتوه نمونه‌ای مناسب برای چنین خوانشی ،است. مؤلف در آغاز کتاب از خود با تعبیر «معین المسکین» یاد می‌کند و توضیح می‌دهد که پس از مطالعه کتاب‌های حدیث سیره، روایات و اسانید، در جامع هرات به وعظ و ارشاد می‌پرداخته است (فراهی هروی، بی‌تا. مقدمه:۷) وی گزارش می دهد که ق به تقریر سیره نبوی پرداخت و نزدیک به پنجاه مجلس در این۸۹۱ بنا بر درخواست یکی از بزرگان، در آغاز ربیع‌الاول سال موضوع برگزار کرد (همان). سپس یادداشت‌های این مجالس با درخواست اهل ذوق گسترش یافت و با صنایع ادبی، تمثیل‌ها و اشارات عرفانی آراسته شد (همان. مقدمه: ۸) که به این ترتیب، صورت نهایی کتاب از آغاز در مرز میان سیره، وعظ، تفسیر و نثر .ادبی– عرفانی شکل گرفته است

خود مؤلف ساختار اثر را یک مقدمه، چهار رکن و خاتمه معرفی می‌کند. رکن نخست به نور نبوی و سلسله نسب پیامبر، رکن دوم به ولادت تا بعثت، رکن سوم به بعثت تا هجرت و رکن چهارم به هجرت تا وفات اختصاص دارد؛ خاتمه نیز معجزات را دربر می‌گیرد (همان. مقدمه: ۹) وی تصریح می‌کند که واقعه معراج را با تفصیل بیشتری آورده و یکی از وجوه نام‌گذاری کتاب به «معارج النبوه» نیز همین اهتمام به معراج است (همان). ساختار اهمیت مسئله حاضر را روشن می‌کند: در کتابی که «عروج» هم در عنوان و هم در سازمان روایی آن نقش دارد، فضاهای آسمانی را نمی‌توان صرفاً مجموعه‌ای از تشبیهات پراکنده دانست.

در این پژوهش، مقصود از «فضای آسمانی» مجموعه روابطی است که متن میان آسمان، افلاک، اجرام نورانی، جهت‌های افقی، مراتب عمودی، زمان‌های نجومی و حرکت شخصیت‌ها برقرار می‌کند. این تعریف به جای سنجش درستی یا نادرستی نجوم پیشامدرن، بر کارکرد ادبی و فضایی آن تمرکز دارد. به همین سبب، مقاله نه تاریخ نجوم به معنای تخصصی است و نه پژوهشی درباره احکام نجوم؛ بلکه می‌پرسد دانش و اندیشه ماورایی چگونه در زبان سیره به «جغرافیا» تبدیل می‌شوند.

کاربرد ماه، خورشید، زهره، عطارد، مریخ، مشتری، زحل، ثریا، بنات‌النعش، افلاک و بروج در نثر فارسی غالباً از منظر بلاغت، نمادشناسی یا دانش نجومی بررسی می‌شود که چنین رویکردهایی اگر چه ارزشمندند با این حال به هنگام بازخوانی کتابی همچون معارج النبوه ممکن است به فراخور همین رویکردهای خوانشی مستقل بخش مهمی از مسئله که معطوف به بازنمایی فضای آسمانی در جغرافیای ادبی است، نادیده گرفته شود. در این کتاب اجرام آسمانی در نقاطی حساس از روایت، جایگاه مکانی دارند، به ترتیب در «منزل»ها قرار می‌گیرند، حرکتِ شخصیتِ اصلی را مرحله‌بندی می‌کنند، شب و روز را می‌سازند، مشرق و مغرب را مشخص می‌کنند، و حتی با نقش‌های اجتماعی مانند دبیر، رامشگر، سپاهی و قاضی بازنمایی می‌شوند. بنابراین، مسئله اصلی این است که چگونه عناصر نجومی از «موضوع توصیف» به «سازوکار سازمان‌دهی فضا» بدل می‌شوند.

پرسش اصلی پژوهش چنین است: ستارگان، سیارات، افلاک و پدیده‌های آسمانی در معارج النبوه چگونه جغرافیای ادبی اثر را می‌سازند؟ این پرسش به چند پرسش فرعی تقسیم می‌شود:

۱. ساختار عمودی و لایه‌مند کیهان در متن چگونه بازنمایی می‌شود و چه نسبتی با سلسله‌مراتب قدسی دارد؟
۲. هفت جرم/سیاره مسیر معراج چگونه به ایستگاه‌های روایی و نشانه‌های جهت‌یابی تبدیل می‌شوند؟
۳. طلوع، غروب، افق، مشرق و مغرب چه نقشی در فضازمان روایت دارند؟
٤. شخصیت‌بخشی به سیارات چه نوع جغرافیای اجتماعی و فرهنگی در آسمان می‌سازد؟
٥. عبور از هفت فلک چگونه مرز میان کیهان مألوف و فضای قدسی را برجسته می‌کند؟

فرضیه پژوهش این است که معارج النبوه یک «نقشه‌نگاری آسمانیِ ادبی» می‌سازد: افلاک و اجرام در آن، شبکه‌ای مرتب از منزل‌ها، مرزها، نقش‌ها و مسیرها هستند. این نقشه‌نگاری نه نقشه‌ای ریاضی و نه گزارش علمی به معنای امروزین، بلکه سازمانی روایی ـ معنایی است که از ذخیره نجومی، قرآنی، حدیثی و بلاغیِ فرهنگ ایرانی ـ اسلامی برای قابل تصور کردن حرکت از زمین به مراتب قدسی بهره می‌گیرد.

جغرافیای ادبی و نقشه‌نگاری روایت

در حوزه نظری، بروسو از نخستین پژوهشگرانی است که رابطه جغرافیا و ادبیات را از سطح استفاده ابزاری از متن فراتر برد و بر خودِ سازوکار ادبیِ تولید معنا تأکید کرد (Brosseau, 1994: 349). هونز با مفهوم «متن به مثابه رخداد» نشان داد که جغرافیای ادبی در فرایندی رابطه‌ای و زمینه‌مند پدید می‌آید (Hones, 2008: 1301–1307). اندرسون این دیدگاه را با رویکرد اسمبلاژی توسعه داد و اثر ادبی را در شبکه‌ای از متن، خواننده، مکان و کنشگران فرهنگی بررسی کرد(Anderson, 2015: 120–126). این جریان نظری برای پژوهش حاضر مهم است، زیرا اجازه می‌دهد آسمانِ معارج النبوه نه مجموعه‌ای ایستا از واژه‌ها، بلکه فضایی در حال ساخته‌شدن در فرایند روایت تلقی شود. در مسیر «نقشه‌نگاری ادبی»، تالی روایت را کنشی نقشه‌وار می‌داند که به خواننده برای جهت‌یابی در جهان داستان کمک می‌کند (Tally, 2014: 1–4). پیاتی و همکاران نیز نشان داده‌اند که فضاهای داستانی «جغرافیاهای دیگر» هستند و روابط مکانی آن‌ها را می‌توان به مثابه ساختارهایی پیچیده تحلیل کرد (Piatti et al., 2009: 177–181). کاکار و کارت‌رایت بر پیوند نقشه و روایت و به‌ویژه بر اهمیت روابط فضایی ـ زمانی داستان‌ها تأکید کرده‌اند (Caquard & Cartwright, 2014: 101–103). رایان، فوت و آذریاهو نیز فضای روایت را فراتر از پس‌زمینه، حامل معنای نمادین، اصل سازمان‌دهنده و محیط کنش می‌دانند (Ryan, Foote & Azaryahu, 2016: 1–6). این مجموعه آثار مبنای مناسبی برای خواندن «مسیر آسمانی» در معارج النبوه فراهم می‌آورد.

ژئوکریتیسیسم و مطالعات فارسی

وستفال در ژئوکریتیسیسم بر پیوند فضا و زمان، عبورپذیری مرزها، نسبت واقعیت و بازنمایی و چندکانونی بودن نگاه به مکان تأکید دارد (Westphal, 2011: 9–18, 37–47, 75–86, 121–130). مرور کمالی بر کتاب وستفال نیز نشان می‌دهد که این رویکرد، متن و جهان را در نسبت با فضاهای واقعی و خیالی بازخوانی می‌کند (کمالی، ۲۰۲۳: ۳۰۵). در مطالعات فارسی، نیک‌رفعت و نامورمطلق ژئوکریتیسیسم را برای تحلیل هتروتوپیا و تجربه بازگشت به وطن به کار برده‌اند (نیک‌رفعت و نامورمطلق، ۲۰۱۹: ۸۷–۹۱). ولی‌نیا نیز در مطالعه تطبیقی شعر اخوان ثالث و بیاتی نشان داده است که «وطن» در شعر صرفاً زمین طبیعی نیست، بلکه بازنمایی فرهنگی و انسانی دارد (ولی‌نیا، ۲۰۲۱: ۱۱۵–۱۲۰). ترک لادانی و صالح‌زاده نیز بر نقش فضا و گذار از مکان واقعی به فضای ادبی در روایت‌های افغانستان تمرکز کرده‌اند (ترک لادانی و صالح‌زاده، ۲۰۲۴: ۶۷۳–۶۷۷) .

این پژوهش‌ها امکان استفاده از نقد فضایی در ادبیات فارسی را نشان می‌دهند، اما عمدتاً به شهر، وطن، مهاجرت، فضای اجتماعی یا مکان‌های زمینی پرداخته‌اند. از سوی دیگر، خود وستفال روش ژئوکریتیسیسم را به شکل کامل با «چندکانونی‌سازی» و مقایسه چند بازنمایی از یک مکان پیوند می‌دهد چون پیکره پژوهش حاضر یک متن است، مقاله ادعا (Westphal, 2011: 121–130). نمی‌کند که یک ژئوکریتیسیسم کامل به معنای سخت‌گیرانه وستفالی انجام می‌دهد؛ بلکه در چارچوب گسترده‌تر جغرافیای ادبی به صورت گزینشی از مفاهیم فضازمان‌مندی، ارجاع‌مندی و مرزشکنی بهره می‌گیرد. این محدودسازی روش‌شناختی برای جلوگیری از تحمیل یک نظریه بر متن ضروری است.

نجوم، کیهان‌شناسی و ادبیات فارسی

برای فهم زمینه تاریخی واژگان آسمانی، باید میان «کاربرد ادبی» و «دانش نجومی» تمایز گذاشت. نابیلو نشان می‌دهد که اندیشه‌های بطلمیوسی، هفت سیاره و اصطلاحات نجومی در زبان و تخیل ادبی فارسی حضور داشته‌اند و در عین حال دانشمندان ایرانی و اسلامی این میراث را صرفاً منفعلانه دریافت نکرده‌اند (Nabilou, 2014: 35–37). در بازسازی نظام ابن‌سینایی نیز جهان به صورت کرات متحدالمرکز تصویر می‌شود: ماه، عطارد، زهره، خورشید، مریخ، مشتری و زحل در هفت فلک، ثوابت در

فلک هشتم و فلک بی‌ستاره در مرتبه بیرونی قرار می‌گیرند (Arif, 2009: 128). پینگری نیز در شرح سنت طالع‌بینی ایرانی، همین هفت جرم را در قالب «هفت سیاره» و با نام‌های ایرانی و عربی معرفی می‌کند(Pingree, 2004: 477–478).

با این حال، تعبیر ساده «جهان‌بینی بطلمیوسی» می‌تواند گمراه‌کننده باشد. صلیبا نشان داده است که نقد و اصلاح مدل‌های بطلمیوسی در نجوم عربی ـ اسلامی سابقه‌ای از قرن نهم میلادی داشته است و این گفت‌وگوی (Saliba, 1994a: 115–121) انتقادی تا سده شانزدهم نیز، در کار شمس‌الدین خفری، ادامه یافته است (Saliba, 1994b: 15–21). بنابراین، در این مقاله نظام هفت سیاره و افلاک در معارج النبوه «الگوی کیهان‌شناختی مألوف» نامیده می‌شود، نه شاهدی برای انتساب مستقیم مؤلف به یک مدل علمی واحد. موضوع اصلی، چگونگی ادبی‌شدن این الگو است

خلأ پژوهش و نوآوری مقاله

در جست‌وجوهای انجام‌شده برای این پژوهش، مطالعه‌ای که معارج النبوه را به طور متمرکز از منظر جغرافیای ادبیِ فضای آسمانی بررسی کرده باشد، یافت نشد. پژوهش‌های نظری موجود به امکان تحلیل فضا در ادبیات پرداخته‌اند و مطالعات تاریخ نجوم نیز ساختار افلاک و سیارات را توضیح داده‌اند، اما حلقه واسط میان این دو حوزه در مورد این سیره فارسی هنوز روشن نشده است. نوآوری مقاله در چهار محور است: نخست، تعریف آسمان به عنوان قلمرو جغرافیاییِ متن؛ دوم، تحلیل هفت سیاره معراج به عنوان یک مسیر و نقشه روایی؛ سوم، نشان دادن تبدیل واژگان زمینی مانند صحرا، بحر، قصر و منزل به توپوگرافی آسمانی؛ و چهارم، تبیین اینکه چگونه گذر از هفت فلک، مرز کیهان را به سلسله‌مراتب قدسی و نبوی پیوند می‌دهد.

مبانی نظری

جغرافیای ادبی: از «ذکر مکان» تا «ساختن فضا»

جغرافیای ادبی در این مقاله به معنای مطالعه رابطه میان روایت و سازمان فضایی است. از این منظر، صرف حضور نام یک شهر یا یک ستاره برای تولید جغرافیا کافی نیست. زمانی می‌توان از کارکرد جغرافیایی سخن گفت که متن میان عناصر فضایی رابطه برقرار کند: نزدیک/دور، بالا/پایین، درون/بیرون، مسیر/مقصد، مرکز/حاشیه، مرز/عبور و روشنایی/تاریکی. آچاریا و پاندا تأکید می‌کنند که ادبیات میان جغرافیای واقعی و خیالی رفت‌وآمد می‌کند و نویسنده از این حیث می‌تواند همچون نقشه‌نگاری باشد که جهان ادبی را قابل جهت‌یابی می‌سازد (Acharya & Panda, 2022a: 1–5). همین نویسندگان در بحث «نامکان‌ها» نیز نشان می‌دهند که ادبیات می‌تواند فضاهایی را بسازد که الزاماً در تجربه روزمره و جغرافیای محسوس حضور ندارند (Acharya & Panda, 2022b: 55–60). آسمان‌های معراج نمونه‌ای روشن از چنین فضای ادبی ـ قدسی هستند

در این چارچوب، مفهوم «نقشه» نیز استعاری و تحلیلی است. مقصود مقاله ترسیم مختصات هندسی افلاک نیست؛ بلکه بررسی این است که روایت چگونه از توالی، مرز، نام‌گذاری و نقش‌گذاری برای ساخت یک نظم قابل پیگیری استفاده می‌کند. Tally این وجه از روایت را «mapping narratives» می‌نامد؛ یعنی روایت با ساخت روابط فضایی، جهان را برای خواننده قابل خواندن می‌کند (Tally, 2014: 1–6). از سوی دیگر، رایان و همکاران نشان می‌دهند که نقشه و روایت دو شیوه متفاوت اما مکملِ سازمان‌دهی تجربه فضایی و زمانی‌اند (Ryan, Foote & Azaryahu, 2016: 44–49). بنابراین، تعبیر «نقشه‌نگاری آسمانی» در این مقاله اصطلاحی عملیاتی است، نه نام یک مکتب تثبیت شده.

فضازمان‌مندی، ارجاع‌مندی و مرزشکنی

از ژئوکریتیسیسم وستفال سه مفهوم برای تحلیل متن انتخاب شده است. نخست «فضازمان‌مندی» است؛ یعنی فضا و زمان در تجربه ادبی از یکدیگر جدا نیستند و هر حرکت مکانی، ریتمی زمانی نیز دارد (Westphal, 2011: 9–18). در معارج النبوه، طلوع و غروب خورشید، افول زهره، برآمدن ماه و سپیده‌دم همزمان زمان را پیش می‌برند و منظر را تغییر می‌دهند. دوم «ارجاع‌مندی» است: متن میان دانسته‌های فرهنگی درباره آسمان و جهان ساخته‌شده در روایت رابطه برقرار می‌کند؛ آسمان نه کاملاً واقعیِ تجربی است و نه کاملاً گسسته از دانش زمانه (Westphal, 2011: 75–86). سوم «مرزشکنی» است که به سیال بودن مرزها و امکان عبور از آن‌ها اشاره دارد (Westphal, 2011: 37–47). مسیر معراج دقیقاً بر عبور از مرزهای پی‌درپی و سپس پشت سر گذاشتن هفت فلک استوار است. در کنار این سه مفهوم، «فضای رابطه‌ای» نیز اهمیت دارد. اندرسون بر این نکته تأکید می‌کند که معنای مکان در شبکه روابط ساخته می‌شود، نه در جوهر ثابت آن (Anderson, 2015: 120–126). ثرگیل «لولای فضایی» را برای فرایندی به کار می‌برد که طی آن، خواندنِ متن می‌تواند فضای ادبی را به مکان‌های واقعیِ بیرون از متن امتداد دهد و میان فضای درون‌متنی و برون‌متنی پیوندی ادراکی پدید آورد (Thurgill, 2021: 152–154). پژوهش حاضر این اصطلاح را مستقیماً بر واژگان درون‌متنی معارج النبوه اطلاق نمی‌کند؛

بااین‌حال، تمایز ژرگیل میان فضای درون‌متنی و برون‌متنی برای روشن کردن مرز تحلیل مفید است. ازاین‌رو، واژگانی چون «مغرب»، «افق»، «قصر»، «منزل» و «دروازه» در این مقاله نه «لولای فضایی»، بلکه ابزار انتقال الگوهای فضاییِ آشنا به سازمان‌دهی فضایی غیرزمینی تلقی می‌شوند.

روش پژوهش و نسخه مبنا

روش پژوهش کیفی، توصیفی ـ تحلیلی و مبتنی بر واکاوی متن است. واحد تحلیل، «موضع روایی» است؛ یعنی بخشی از متن که در آن یک یا چند عنصر آسمانی در ساخت فضا نقش فعال دارند. واژگانی مانند آسمان، فلک، افلاک، سپهر، عرش، کواکب، ثوابت، سیارات، آفتاب/خورشید، ماه/قمر، عطارد، زهره، مریخ/بهرام، مشتری، زحل/کیوان، ثریا/پروین، افق، مشرق و مغرب برای یافتن بخش‌های مرتبط راهنما بوده‌اند؛ اما پژوهش به شمارش بسامد آن‌ها نمی‌پردازد. هدف، تبیین نوع کارکرد است، نه تعیین فراوانی آماری.

پس از انتخاب مواضع، داده‌ها در چند مقوله کیفی خوانده شده‌اند: ۱) معماری عمودی کیهان؛ ۲) مسیر و منزل؛ ۳) جهت و افق؛ ۴) زمان‌مندی نجومی؛ ۵) منظر و توپوگرافی؛ ۶) شخصیت‌بخشی اجتماعی به سیارات؛ ۷) مرز و عبور؛ و ۸) لایه‌های بینامتنی. این مقوله‌ها از رفت‌وآمد میان متن و مبانی نظری به دست آمده‌اند و قرار نیست ساختار دانش نجوم را به صورت کامل بازسازی کنند. نسخه مبنای پژوهش چاپ سنگی از کتاب معارج النبوه فی مدارج الفتوه است که توسط مکتبه نوریه رضویه در پاکستان چاپ شده است. این چاپ مطابق با ساختار اصلی کتاب از شش بخش تشکیل می شود که شامل مقدمه، چهار رکن و خاتمه می باشد و از آنجایی که طبق نظر ناشر برای هر بخش از این کتاب شماره گذاری های جداگانه در نظر گرفته شده ، در این مقاله به هنگام ارجاع به متن نخست نام بخش و پس از آن شماره صفحه ذکر شده است.

تحلیل بازنمایی فضای آسمانی

معماری عمودی کیهان: از زمین هفت‌طبقه تا فراسوی آسمان هفتم

نخستین ویژگی جغرافیای آسمانی معارج النبوه، عمودی بودن آن است. در روایت آفرینش، مؤلف زمین را هفت‌طبقه می‌سازد، بهشت را «بر فوق آسمان هفتم» و دوزخ را «در تحت زمین هفتم» قرار می‌دهد و سپس آفتاب، ماه و کواکب را برای روشنایی عالم و «حساب بیش و کم» در آسمان جای می‌دهد (فراهی هروی، بی تا. رکن اول: ۹)چنین توصیفی صرفاً فهرستی از عناصر کیهانی نیست؛ بلکه یک محور عمودی می‌سازد که در آن «پایین» و «بالا» ارزش یکسان ندارند. پایین با زمین، ماده و دوزخ پیوند می‌خورد و بالا با آسمان، نور، عرش و بهشت. بنابراین، هندسه فضایی هم‌زمان هندسه ارزشی است.

همین صفحه منشأ آسمان را از دخان و زمین را از زبد و کوه‌ها را از امواج توضیح می‌دهد و از «اجرام نورانیه علویه» سخن می‌گوید (همان: رکن اول :۱۰) مهم آن است که «علوی» و «سفلی» در متن فقط توصیف ارتفاع نیستند؛ آن‌ها دو قطب یک جهان سلسله‌مراتبی‌اند. از نظر جغرافیای ادبی، این ساختار به خواننده یک نقشه اولیه می‌دهد: جهان از طبقات تشکیل شده و هر حرکت رو به بالا، عبور از یک مرتبه به مرتبه دیگر است. چنین ساختاری زمینه روایی معراج را فراهم می‌کند.

عارف در بازسازی کیهان‌شناسی ابن‌سینا نیز از کُرات متّحدالمرکز و ترتیب هفت سیاره تا فلک ثوابت و فلک بیرونی سخن می‌گوید (Arif, 2009: 128). شباهت ترتیب سیارات معارج النبوه با این الگوی مألوف نشان می‌دهد که مخاطبِ آشنا با فرهنگ هیئت می‌توانسته مسیر را در قالب یک نظم شناخته‌شده درک کند. با این حال، فراهی این نظم را به زبان علمی نگه نمی‌دارد؛ آن را به «منزل»، «قصر»، «ایوان»، «دهلیز» و «مسند» تبدیل می‌کند. در نتیجه، کره نجومی به مکان ادبی تبدیل می‌شود.

آسمان به مثابه منظر: انتقال توپوگرافی زمین به سپهر

یکی از روشن‌ترین نمونه‌های جغرافیای ادبی در داستان ابراهیم(ع) دیده می‌شود. روایت از «مغاره تنگ و تاریک» آغاز می‌شود و با خروج ابراهیم (ع) به «زمین وسیع و آسمان رفیع» گسترش می‌یابد (فراهی هروی،بی‌تا، رکن اول: ۱۰۲)حرکت از غار به آسمان، تغییر مقیاس فضایی است: از درونِ بسته به بیرونِ بی‌کران. همین تغییر زمینه مشاهده ستاره، ماه و خورشید را فراهم می‌کند و شناخت توحیدی با تجربه فضاییِ خروج و دیدن همراه می‌شود.

در ادامه، آسمان با زبان منظر زمینی وصف می‌شود. مؤلف از «مزرع افلاک» و «ریاحین کواکب» سخن می‌گوید، سپس با افول زهره می‌نویسد ماه «خیمه‌ای زراندود بر صحرای فلک زد و طناب ماهتاب را بر اوتاد جبال استوار کرد» (همان). در این عبارت،

سه عنصر زمینی ـ صحرا، خیمه و کوه ـ برای ساخت فضای آسمانی به کار رفته‌اند. نتیجه آن است که سپهر برای خواننده از یک سطح انتزاعی به منظره‌ای قابل تصور تبدیل می‌شود؛ گویی آسمان سرزمینی است که در آن می‌توان خیمه زد، مرز دید و حرکت کرد.

در مرحله بعد، ماه در «قعر بحر مغرب» فرو می‌رود و طلوع خورشید از مطلع افق، ستارگان را از صحن آسمان می‌زداید. آسمان نیز «مرغزار زبرجدی» و «محراب فیروزه فلک» نامیده می‌شود (فراهی هروی، بی‌تا، رکن اول: ۱۰۳). «بحر مغرب» از یک سو جهت جغرافیایی را مشخص می‌کند و از سوی دیگر غروب را به حرکت در یک چشم‌انداز تبدیل می‌سازد. چنین زبانی همان چیزی است که در جغرافیای ادبی اهمیت دارد: متن برای پدیده‌های نجومی یک سطح قابل پیمایش و یک افق دید می‌سازد. آچاریا و پاندا درباره فضاهای غیرواقعی ادبی تأکید می‌کنند که ادبیات می‌تواند جغرافیای شناخته‌شده را به فضایی ناآشنا و تخیلی تبدیل کند ؛ در اینجا فرایند معکوس و مکمل نیز رخ می‌دهد: فضای ناآشنای آسمان با(Acharya & Panda, 2022b: 55–60) واژگان جغرافیای آشنا قابل فهم می‌شود

این انتقال واژگان زمینی به آسمان را نباید صرفاً استعاره‌ای تزئینی دانست. وقتی چندین واژه هم‌خانواده فضایی در یک زنجیره روایی کنار هم قرار می‌گیرند، نتیجه یک «توپوگرافی لفظی» است. صحرا سطح گسترده می‌سازد، کوه نقش تکیه‌گاه و نقطه تثبیت را دارد، بحر مرز فرورفتن جرم را توضیح می‌دهد و افق دروازه ظهور نور می‌شود. به بیان دیگر، آرایه ادبی در خدمت جهت‌یابی قرار می‌گیرد.

هفت منزل سیاره‌ای معراج: نقشه روایی صعود

کانون اصلی نقشه‌نگاری آسمانی کتاب در بخش معراج است. در آغاز این مسیر گفته می‌شود «دهلیز این سرا هفت منزل دارد» و سپس پیامبر(ص) به ترتیب از ماه، عطارد، زهره، خورشید، مریخ، مشتری و زحل عبور می‌کند (فراهی هروی، بی‌تا. رکن سوم: ۸۸) این توالی همان ساختار شناخته شده هفت سیاره در سنت کیهان‌شناختی است(Arif, 2009: 128; Pingree, 2004: 477–478)، اما در متن به شکل معماری و سفر بازنویسی می‌شود. هر فلک «منزل»، «قبه»، «قصر» یا «مسند» می‌شود و هر جرم، میزبان یا صاحب آن قلمرو است. جدول زیر کارکرد کیفی این هفت ایستگاه را نشان می‌دهد؛ این جدول شمارش آماری نیست، بلکه خلاصه ساختار روایی است.

مرتبه روایی	جرم/سیاره	نقش برجسته در متن	کارکرد در جغرافیای ادبی
فلک اول	ماه	هلال/بدر، رنگ‌آمیزی طبیعت و بهار	آغاز مسیر؛ پیوند چرخه زمانی و طبیعت با فضا
فلک دوم	عطارد	دبیر، قلم، سجل و محاضر افلاک	سازمان اداری/نوشتاریِ قلمرو آسمان
فلک سوم	زهره	موسیقی، چنگ و طرب	فضای شنیداری و عاطفیِ قصر سوم
فلک چهارم	خورشید	پادشاه، نور، رنگ و پرورش ثمرات	مرکز روشنایی؛ پیوند فضا با فصل و زیست زمینی
فلک پنجم	مریخ/بهرام	پهلوان و لشکرکش	قلمرو قدرت و کنش رزمی؛ مرحله عبور و تقابل
فلک ششم	مشتری	قاضی بلدان فلک	فضای نظم، حکم و عدالت
فلک هفتم	زحل/کیوان	صاحب مسند هفتم و مرز بیرونی	آخرین آستانه پیش از عبور به قلمرو فراتر از افلاک

ماه: آستانه چرخه و تغییر

در فلک اول، ماه هم در مقام هلال و هم در مقام بدر ظاهر می‌شود. متن ماه را با «ربیع»، رنگ‌های گل و میوه و نقش‌بندی طبیعت پیوند می‌دهد (فراهی هروی، بی‌تا. رکن سوم : ۸۸). اهمیت این تصویر در آن است که نخستین منزل صعود، با جرمی آغاز می‌شود که تغییرپذیری آن برای چشم محسوس است. هلال و بدر نشانه چرخه‌اند؛ بنابراین، فلک اول تنها یک مکان نیست، بلکه مکانی زمان‌مند است. ماه راه ورود به جغرافیایی است که حرکت در آن با تغییر حالت اجرام فهمیده می‌شود.

این کارکرد در داستان ابراهیم (ع) نیز دیده می‌شود: ماه «هر شب از حالی به حالی و از منزلی به منزلی انتقال» می‌کند و همین تغییرپذیری سبب نفی الوهیت آن می‌شود (فراهی هروی، بی‌تا. رکن اول: ۱۰۳) از این منظر، «منزل» هم اصطلاحی فضایی و هم نشانه حرکت زمانی است. ماه در معارج النبوه نمونه کامل فضازمان‌مندی است.

عطارد: دیوان، قلم و جغرافیای اداریِ آسمان

در قبه دوم، عطارد با «دفتر امر و نهی» و «خامه تدبیر» معرفی می‌شود و خود می‌گوید «سجلات و محاضر افلاک برقم قلم من نگارم» (همان، بی تا. رکن سوم : ۸۹) در نعت نبوی نیز عطارد «مستوفی دیوان اعلی و صاحب رقوم دفتر» است (همان. مقدمه : ۵۲) تکرار این نقش نشان می‌دهد که عطارد فقط یک تشبیه اتفاقی نیست؛ او آسمان را به فضایی دیوانی و نوشتاری تبدیل می‌کند. «ایوان»، «دفتر»، «محاضر» و «منشور» مفاهیم اداریِ زمین‌اند که به سپهر انتقال یافته‌اند. نتیجه، نوعی جغرافیای اجتماعی است که در آن قلمرو آسمانی مانند دستگاهی دارای کارکردهای تخصصی سازمان می‌یابد.

زهره: قصر سوم و فضای شنیداری

زهره در آسمان سوم با ارغنون، چنگ و عود ظاهر می‌شود؛ «دختران کواکب» را بیدار می‌کند و صوفیان سبزپوش افلاک را به چرخ می‌آورد. خود زهره «اقطار ممالک قصر سوم» را در حیطه اقتدار خویش می‌داند (همان. رکن سوم : ۸۹–۹۰) . اینجا فضا فقط دیداری نیست؛ صدا نیز قلمرو می‌سازد. نغمه از «گنبد خانه افلاک» می‌پیچد و اجتماع کواکب را شکل می‌دهد. جغرافیای ادبیِ آسمان بنابراین چندحسی است؛ وستفال نیز در بحث ادراک فضا بر اهمیت چندحسی بودن تجربه مکانی تأکید دارد (Westphal, 2011: 132–133).

خورشید: مرکز نور، طبیعت و فصل

خورشید در قبه چهارم «پادشاه سریر چهارم» و «سلطان انجم» خوانده می‌شود. او تأثیر نور خود را با رنگ سنگ‌ها و گوهرها، رسیدن میوه‌ها و پوشش زمستانی طبیعت پیوند می‌دهد (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم :۹۰) فارغ از داوری علمی درباره این نسبت‌ها، کارکرد روایی روشن است: خورشید حلقه اتصال فضای آسمانی به زیستِ زمینی است. نور آن از فلک به معدن، گیاه، فصل و رنگ می‌رسد و عمودی‌ترین مسیر اثرگذاری را می‌سازد.

در داستان ابراهیم (ع) نیز خورشید با طلوع خود «ثوابت و سیارات» را از میدان دید می‌برد و با زوال، از «منازل و بروج» انتقال می‌یابد (همان، بی تا. رکن اول : ۱۰۳). بنابراین، خورشید دو کارکرد دارد: از یک سو مرکز بصری منظر است و از سوی دیگر ساعت بزرگ روایت. فضا با شدت نور و زمان با حرکت خورشید همزمان دگرگون می‌شوند.

مریخ: مرحله قدرت و جغرافیای رزمی

در منزل پنجم، مریخ/بهرام خود را «پهلوان صف پنجم»، «لشکرکش صفدرکش» و «شمشیرگذار عدوآزار» معرفی می‌کند (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم:۹۰)همین نقش در نعت نبوی نیز دیده می‌شود: «مریخ لشکرکش» است (همان: مقدمه :۵۲). با این شخصیت‌بخشی، فلک پنجم به یک فضای نظامی بدل می‌شود. اصطلاحات «صف»، «لشکر»، «شمشیر» و «حیطه» به مکان شکل می‌دهند و نشان می‌دهند که تفاوت منزل‌های آسمانی صرفاً تفاوت ارتفاع نیست؛ هر منزل هویت اجتماعی و کنشی خاص دارد.

مشتری: شهر آسمانی و نظم قضایی

مشتری در مرحله ششم «قاضی بلدان فلک» است و از «منشور قضا»، «سجل» و «فتوی» سخن می‌گوید (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم: ۹۰). تعبیر «بلدان فلک» اهمیت ویژه دارد، زیرا آسمان را آشکارا به شبکه‌ای از شهرها و حوزه‌های حکم تبدیل می‌کند. اگر عطارد دیوان و نوشتار را نمایندگی می‌کرد، مشتری قانون و داوری را بر عهده دارد. بدین‌ترتیب، فضا در متن با نهادهای

اجتماعی تعریف می‌شود. نمونه‌ای از این رویکرد را می‌توان در مطالعه ولی‌نیا دید که «وطن» را نه صرفاً جغرافیای طبیعی، بلکه بازنمایی فرهنگی و انسانی تحلیل می‌کند (ولی‌نیا، ۲۰۲۱: ۱۱۵–۱۲۰).

زحل/کیوان: آخرین آستانه و معنای مرز

در مرحله هفتم، زحل/کیوان بر مسند هفتم قرار دارد و با دیدن پیامبر(ص) می‌گوید:

«هر چند که شد مسند هفتم جایم / پستم چو زمین در قدم چاکر تو» (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم : ۹۰)

اینجا موقعیت مکانیِ «هفتم» هم نشانه دوری و بلندی است و هم در برابر منزلت نبوی بی‌اعتبار می‌شود. سپس پیامبر «از این هفت مرحله بیرون» می‌رود (همان). بنابراین، زحل مهم‌ترین نقش جغرافیایی را به عنوان «حد» دارد: جایی که نقشه شناخته‌شده افلاک پایان می‌یابد.

این پایان، نقطه توقف روایت نیست. در صفحه بعد، با نقل ابیاتی از نظامی، مسیر هفت منزل یک‌بار دیگر خلاصه می‌شود و بلافاصله گفته می‌شود «چون از هفت آسمان درگذشت» مراحل دیگری آغاز شد (فراهی هروی، بی تا، رکن سوم: ۹۱). پس ساختار هفت‌گانه هم نقشه است و هم مرزی که برای نشان دادن برتری سفر نبوی باید شکسته شود.

فضازمان آسمانی: طلوع، غروب، شب، صبح و فصل

فضای آسمانی معارج النبوه بدون زمان قابل درک نیست. در داستان ابراهیم (ع)، ترتیب مشاهده با افول و طلوع پیش می‌رود: شب فرا می‌رسد و زهره دیده می‌شود؛ زهره فرو می‌رود و ماه برمی‌آید؛ ماه در بحر مغرب فرو می‌رود؛ سپس صبح و خورشید ظاهر می‌شوند (فراهی هروی، بی‌تا. رکن اول : ۱۰۲–۱۰۳). این توالی، نمونه روشن فضازمان‌مندی است؛ هر تغییر زمان، نقشه دیدنی آسمان را نیز تغییر می‌دهد. با تاریکی، ستارگان آشکار می‌شوند و با طلوع خورشید از صحن دید کنار می‌روند.

در روایت آفرینش نیز مؤلف تصریح می‌کند که آفتاب، ماه و کواکب برای «روشنایی عالم و حساب بیش و کم» قرار داده شده‌اند و از نور و ظلمت، روز و شب پدید آمده است (فراهی هروی، بی‌تا. رکن اول :۱۰). بنابراین، جرم آسمانی در متن دو نقش به‌هم‌پیوسته دارد: جایگاهش بخشی از فضاست و حرکتش ابزار اندازه‌گیری زمان. وستفال تأکید می‌کند که فضاهای ادبی در شبکه‌ای از زمان‌ها و حرکت‌ها شکل می‌گیرند و نمی‌توان آن‌ها را از فضازمانبندی جدا کرد .(Westphal, 2011: 9–18)

خورشید همچنین فصل‌ها و رشد را در روایت معراج به خود نسبت می‌دهد: میوه‌ها را می‌پرورد و بر زمستان و رنگ‌های طبیعی اثر می‌گذارد (فراهی هروی، بی‌تا. رکن سوم:۹۰). در اینجا زمان تقویمی به جغرافیای طبیعی پیوند می‌خورد. از منظر ادبی، مهم نیست که این گزاره‌ها با علم جدید چگونه سنجیده می‌شوند؛ مهم آن است که متن خورشید را واسطه‌ای میان آسمان و چرخه زمین می‌سازد.

جهت‌یابی و افق: مشرق و مغرب به عنوان لبه‌های منظر

مشرق، مغرب و افق در معارج النبوه نقش «لبه منظر» را دارند. «مطلع» نقطه ورود نور و «مغرب» محل فرورفتن اجرام است. عبارت «قعر بحر مغرب» برای غروب ماه (فراهی هروی، بی تا. رکن اول :۱۰۳)به یک جهت جغرافیایی عمق و ماده می‌دهد. در نتیجه، غرب فقط سمت نیست؛ مقصد حرکت جرم در روایت است. در مقابل، طلوع خورشید از «مطلع افق» آغاز یک صحنه تازه و تغییر در وضعیت موجودات آسمانی است (همان).

این ساختار افقی در کنار محور عمودی هفت فلک قرار می‌گیرد. متن هم «از زمین به آسمان» حرکت می‌کند و هم «از مطلع به مغرب»؛ به این ترتیب، جغرافیای آسمانی دو محور پیدا می‌کند. محور افقی، تجربه دیداری روزمره را بازسازی می‌کند و محور عمودی، نظام کیهان‌شناختی و قدسی را. پیوند این دو باعث می‌شود فضای آسمانی هم برای حس قابل تصور باشد و هم برای روایت قابل پیمودن.

شخصیت‌بخشی به سیارات و ساخت «جامعه آسمانی»

در نعت نخست پیامبر(ص)، فراهی مجموعه‌ای فشرده از نقش‌های سیاره‌ای می‌سازد: عطارد مستوفی دیوان اعلی، زهره مشاطه، مریخ لشکرکش، مشتری صاحب مسند سروری و کیوان پاسبان ایوان هفتم است (فراهی هروی، بی‌تا. مقدمه: ۵۲). همین نقش‌ها در روایت معراج با تفصیل بیشتر بازمی‌گردند. این هم‌پوشانی نشان می‌دهد که شخصیت‌بخشی به سیارات یکی از الگوهای پایدار تصویرپردازی کتاب است.

از منظر جغرافیای ادبی، این الگو، فضایی شبیه یک جامعه یا دولت می‌سازد. آسمان دبیر، هنرمند، سپاهی، قاضی و نگهبان دارد. بنابراین، تمایز میان افلاک نه فقط مکانی، بلکه نهادی است. هر سیاره مانند صاحب یک حوزه عمل می‌کند و به آن حوزه هویت می‌دهد. چنین روشی با آنچه کاکار و کارت‌رایت درباره نقش روایت در پیوند دادن رخدادها و مکان‌ها مطرح می‌کنند سازگار است: فضا زمانی خوانا می‌شود که اجزا در یک ساختار روایی به یکدیگر مربوط شوند. (Caquard & Cartwright, 2014: 101–104)

نکته مهم‌تر آن است که این جامعه آسمانی کاملاً خودمختار نیست. همه سیارات در برابر پیامبر(ص) جایگاه خود را عرضه می‌کنند و پاسخ می‌شنوند که مقام نبوی بر آن‌ها برتری دارد. در نتیجه، شخصیت‌بخشی از یک سو سیارات را فعال می‌کند، اما از سوی دیگر آن‌ها را در سلسله‌مراتب الهی ـ نبوی قرار می‌دهد. این امر نشان می‌دهد که کارکرد نجومی در متن در خدمت الهیات سیره است، نه برعکس.

مرز و مرزشکنی: از نقشه افلاک به فضای قدسی

اگر هفت فلک یک نقشه باشند، ارزش روایی آن‌ها در نهایت به امکان عبور از نقشه وابسته است. پس از زحل، پیامبر(ص) از «هفت مرحله» بیرون می‌رود و مسیر به بهشت، عرش و مراتب بالاتر ادامه می‌یابد (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم ۹۰–۹۱). در بخش دیگری، مؤلف معراج ادریس را با رسیدن به آسمان چهارم یا ششم مقایسه می‌کند و می‌گوید پیامبر اسلام(ص) را «از هفت آسمان گذرانیدند» و به مقام «او ادنی» رساندند (همان، بی تا. رکن سوم: ۱۸۲) مقایسه معراج پیامبران در متن، ارتفاع را به معیار تمایز معنوی تبدیل می‌کند.

در این نقطه، مفهوم مرزشکنی وستفال مفید است. مرز در فضای ادبی صرفاً خط پایان نیست؛ گاهی با عبور شخصیت معنا می‌گیرد هفت فلک در معارج النبوه همان مرز مألوفِ جهان سیاره‌ای‌اند. عبور از آن‌ها نشان می‌دهد .(Westphal, 2011: 37–47) که مقام نبوی در منطق روایت به هیچ «منزل» کیهانی محدود نمی‌شود. فضای قدسی از جایی آغاز می‌شود که ساختار نجومی دیگر برای توضیح مقصد کافی نیست.

همین معنا در صفحه بعدِ مقایسه معراج‌ها پررنگ‌تر می‌شود: در توصیف اسرار نهایی، مؤلف می‌گوید هیچ‌کس از «ملک و فلک و جن و انس» محرم آن مقام نبود (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم : ۱۸۳). «فلک» که تا اینجا اصلی‌ترین دستگاه سازمان فضایی بود، اکنون خود در شمار چیزهایی قرار می‌گیرد که پشت سر گذاشته می‌شوند. به این ترتیب، متن با استفاده از جغرافیا، محدودیت جغرافیا را نیز نشان می‌دهد.

لایه‌های بینامتنی: قرآن، روایت معراج، نظامی و دانش افلاک

فضای آسمانی معارج النبوه حاصل یک منبع واحد نیست. داستان ابراهیم (ع)بر آیات مربوط به ستاره، ماه و خورشید استوار است و مؤلف عبارات قرآنی را در متن فارسی می‌نشاند؛ روایت معراج از ذخیره حدیثی و سیره‌ای استفاده می‌کند؛ در توصیف هفت منزل نیز پس از عبور از سیارات ابیاتی از نظامی گنجوی نقل می‌شود (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم: ۹۰ –۹۱) در کنار این دو لایه، ترتیب سیارات با نظام متعارف هیئت همخوان است .(Arif, 2009: 128) بنابراین، جغرافیای آسمانی کتاب یک فضای «لایه‌مند» است: متن مقدس، روایت دینی، شعر فارسی و دانش کیهان‌شناختی در یک منظر مشترک روی هم قرار می‌گیرند .

وستفال در عناصر ژئوکریتیسیسم به اهمیت بینامتنیت و چندلایگی بازنمایی فضا توجه می‌دهد .(Westphal, 2011: 121–123) هرچند پژوهش حاضر به دلیل تک‌متنی بودن، ژئوکریتیسیسم چندکانونی کامل نیست، این ایده برای توضیح «رسوب» زبان‌های مختلف در یک فضا مفید است. آسمان فراهی همزمان آسمان قرآن، آسمان سیره، آسمان شعر و آسمان هیئت است. هیچ‌یک به تنهایی تمام معنای آن را توضیح نمی‌دهد .

این نکته همچنین دلیل ضرورت احتیاط در کاربرد اصطلاح «نجوم» را نشان می‌دهد. نابیلو پیوند گسترده دانش نجومی و ادبیات فارسی را یادآور می‌شود(Nabilou, 2014: 35–37) ، اما صلیبا در یک پژوهش، نقد الگوهای بطلمیوسی در سنت نجوم اسلامی را نشان داده است .(Saliba, 1994a: 115–121) او در پژوهشی دیگر، تداوم همین گفت‌وگوی انتقادی را در سده شانزدهم

بررسی کرده است (Saliba, 1994b: 15–21). بنابراین، بهتر است عناصر نجومی معارج النبوه را «مواد فرهنگی و ادبی‌شده» بدانیم، نه گزارش دقیق یک نظریه علمی

بحث

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که «آسمان» در معارج النبوه سه سطح همزمان دارد. در سطح نخست، یک فضای کیهان‌شناختی است: افلاک و اجرام ترتیبی شناخته‌شده دارند. در سطح دوم، یک فضای روایی است: هر مرتبه به منزل، قصر، ایوان یا مرحله تبدیل می‌شود و حرکت پیامبر(ص) آن را به مسیر بدل می‌کند. در سطح سوم، فضای ارزشی است: بالا رفتن نه فقط تغییر مکان، بلکه نزدیک شدن به مراتب خاص قدسی است. این سه سطح به هم وابسته‌اند و همین وابستگی باعث می‌شود آسمان از پس‌زمینه به ساختار فعال متن تبدیل شود.

این نتیجه با نظریه رایان و همکاران سازگار است که برای فضا نقش‌هایی چون حامل معنا و اصل سازمان‌دهنده روایت قائل‌اند (Ryan, Foote & Azaryahu, 2016: 1–6). در معارج النبوه، بدون نظم آسمانی بخش مهمی از منطق معراج از بین می‌رود: خواننده نمی‌داند شخصیت از کجا به کجا می‌رود، چه مرزهایی را پشت سر می‌گذارد و چرا عبور از فلک هفتم مهم است. پس فضا در اینجا «ظرف حادثه» نیست؛ خود حادثه را مرحله‌بندی می‌کند

از سوی دیگر، تحلیل نشان داد که نقشه‌نگاری ادبی الزاماً به معنای نقشه تصویری نیست. پیاتی و همکاران بر پیچیدگی بازنمایی جغرافیاهای داستانی تأکید می‌کنند(Piatti et al., 2009: 177–181) ، و تالی روایت را فعالیتی جهت‌دهنده می‌داند (Tally, 2014: 1–6). معارج النبوه نمونه‌ای پیشامدرن از «نقشه لفظی» است: ترتیب هفت سیاره، واژگان منزل و قصر، و نشانه‌های افق و مغرب به خواننده امکان می‌دهند مسیر را در ذهن دنبال کند

مهم‌ترین تفاوت این جغرافیا با یک نقشه طبیعی در «ارزش‌گذاری» است. فاصله‌ها با واحد اندازه‌گیری تعریف نمی‌شوند؛ معنا، معیار اصلی است. زحل به سبب هفتم بودن دورترین آستانه سیاره‌ای است، اما همین مرتبه در برابر مقام پیامبر «پست» می‌شود (فراهی هروی، بی تا. رکن سوم :۹۰) از این رو می‌توان این ساختار را «توپولوژی قدسی» نامید: رابطهِ ترتیبیِ نزدیک/دور، پایین/بالا و درون/بیرون مهم‌تر از فاصله هندسی است.

همچنین، شخصیت‌بخشی به سیارات نشان می‌دهد که مؤلف برای فهم‌پذیر کردن کیهان از تجربه اجتماعی بهره می‌گیرد. عطارد، زهره، مریخ، مشتری و کیوان به نقش‌های آشنای یک جامعه تشبیه می‌شوند. این انتقال را نباید با «لولای فضایی» ثرگیل یکی دانست؛ زیرا این اصطلاح در صورت‌بندی ۲۰۲۱ او ناظر به امتداد فضای ادبی در مکان‌های واقعیِ بیرون از متن و تجربه خواننده است (Thurgill, 2021: 152–154). در معارج النبوه، فرایند مورد بحث درون‌متنی است: شهر، قصر، دیوان، سپاه و محکمه به‌عنوان الگوهای فرهنگیِ آشنا برای خوانا کردن قلمرو آسمانی به کار می‌روند. در نتیجه، جغرافیای ادبی هم‌زمان بازتاب تصوّر کیهانی و فرهنگ اجتماعی زبان است

در نهایت، وجه دینی متن مانع از آن می‌شود که نقش‌های سیاره‌ای به جبر نجومی تبدیل شوند. در همه منازل، اجرام در برابر مقام نبوی محدودند و حتی آخرین فلک پشت سر گذاشته می‌شود. بنابراین، استفاده فراهی از سنت سیاره‌ای را باید«تملک ادبی ـ الهیاتی» دانست. این نتیجه با احتیاط تاریخی صلیبا درباره ساده‌سازی سنت نجوم اسلامی نیز سازگار است. او در پژوهشی درباره نقد کیهان‌شناسی بطلمیوسی نشان (Saliba, 1994b: 15–21) و پژوهشی دیگر درباره خفری (Saliba, 1994a: 115–121) می‌دهد که ساختارهای نجومی در جهان اسلامی ثابت و یکدست نبودند؛ متن ادبی نیز آن‌ها را مطابق هدف خود بازآرایی می‌کند

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با این پرسش آغاز شد که ستارگان، سیارات، افلاک و پدیده‌های آسمانی چگونه جغرافیای ادبی معارج النبوه را می‌سازند. پاسخ تحلیل آن است که این عناصر در متن پنج کارکرد درهم‌تنیده دارند: سازمان‌دهی عمودی جهان، مرحله‌بندی

حرکت، تولید زمان و جهت، ساخت منظر، و ارزش‌گذاری قدسی. آسمان به همین دلیل نه یک پس‌زمینه تزئینی، بلکه یکی از ساختارهای بنیادین روایت است.

نخست، کیهان متن لایه‌مند است. زمین‌های هفت‌گانه، آسمان‌های هفت‌گانه، بهشت، عرش و مراتب فراتر در یک محور عمودی قرار می‌گیرند. این محور در عین مکانی بودن، ارزشی است. دوم، در معراج، ترتیب ماه، عطارد، زهره، خورشید، مریخ، مشتری و زحل به مسیر روایی تبدیل می‌شود. هر سیاره صاحب یک منزل و نقش است و از این راه، جهان آسمانی مانند نقشه‌ای با ایستگاه‌های متمایز خوانده می‌شود. سوم، متن با واژگانی چون صحرای فلک، بحر مغرب، مرغزار زبرجدی، قصر، ایوان و دروازه، توپوگرافی زمین را به آسمان منتقل می‌کند و فضای دور از تجربه حسی را قابل تصور می‌سازد.

چهارم، طلوع و غروب، هلال و بدر، شب و صبح و فصل نشان می‌دهند که آسمان یک فضازمان است. جرم سماوی هم مکان دارد و هم حرکت آن زمان را آشکار می‌کند. پنجم، شخصیت‌بخشی به سیارات یک «جامعه آسمانی» می‌سازد: عطارد دبیر، زهره رامشگر، مریخ سپاهی، مشتری قاضی و کیوان مرزبانِ مرتبه هفتم است. این نقش‌ها فضایی فرهنگی و اجتماعی تولید می‌کنند و نشان می‌دهند که فراهی برای بیان کیهان از صورت‌های آشنا در زندگی انسانی بهره می‌گیرد.

مهم‌تر از همه، نقشه افلاک در نقطه اوج روایت شکسته می‌شود. پیامبر(ص) پس از عبور از زحل از هفت مرحله فراتر می‌رود و متن صریحاً مقام نهایی را بیرون از محرمیت «ملک و فلک و جن و انس» قرار می‌دهد. بنابراین، جغرافیای آسمانی هم وسیله نمایش مراتب است و هم وسیله نمایش برتری مقام نبوی بر این مراتب. در چنین ساختاری، نجوم به ادبیات تبدیل شده است: اجرام و افلاک از اشیای آسمانی به نشانه‌های حرکت، مرز، منزلت و معنا بدل می‌شوند.

از نظر روش‌شناختی، این مقاله نشان می‌دهد که جغرافیای ادبی را می‌توان از محدوده شهر، روستا و سرزمین‌های زمینی فراتر برد و به فضاهای کیهانی و قدسی تعمیم داد، مشروط بر آنکه تحلیل بر روابط فضاییِ واقعی در متن استوار باشد. تعبیر «نقشه‌نگاری آسمانی» در این پژوهش برای نامیدن همین فرایند به کار رفت: سازمان دادن آسمان از طریق ترتیب، مسیر، مرز، نقش و جهت. این مفهوم می‌تواند در پژوهش‌های آینده برای مقایسه معارج النبوه با معراج‌نامه‌ها، آثار نظامی، متون عرفانی و دیگر سیره‌های فارسی به کار گرفته شود؛ مقایسه‌ای که در آن صورت امکان نزدیک‌تر شدن به ژئوکریتیسیسم چندکانونیِ وستفالی نیز فراهم خواهد شد.

منابع

فراهی هروی، معین‌الدین بن محمد، (بی‌تا). معارج النبوة فی مدارج الفتوة. مکتبه نوریه رضویه، سکر، پاکستان.

کمالی، محمود (۲۰۲۳). «Bertrand Westphal, Geocriticism, Real and Fictional Spaces». مطالعات بین‌رشته‌ای ادبیات، هنر و علوم انسانی، ۲(۲)، ۲۹۹–۳۱۲.

نیک‌رفعت، شبنم؛ نامورمطلق، بهمن (۲۰۱۹). «تحلیل هتروتوپیا در داستان‌های سولوی یک بازآمده نوشته کوسی افویی و معمای بازگشت نوشته دنی لافری‌یر با تکیه بر نقد جغرافیایی برتران وستفال». Recherches en Langue et Littérature Françaises، ۱۲)۲۲(، ۸۷–۱۰۱.

ترک لادانی، صفورا؛ صالح‌زاده، زهره (۲۰۲۴). «زن افغان در آیینه ادبیات، خوانش نقد جغرافیایی در هزار خورشید تابان و مدرسه زیبایی کابل». پژوهش ادبیات معاصر جهان، ۲۹(۲)، ۶۷۳–۶۸۸.

ولی‌نیا، بهارک (۲۰۲۱). «مطالعه بین‌رشته‌ای شعر مهدی اخوان‌ثالث و عبدالوهاب البیاتی؛ تحلیل انگاره وطن». مطالعات بین‌رشته‌ای ادبیات، هنر و علوم انسانی، ۱(۱)، ۱۱۵–۱۳۴.

References

Farahi Heravi, Moein al-Din ibn Mohammad. (n.d.). *Ma'arij al-Nubuwwah fi Madarij al-Futuwwah*. Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, Pakistan. [In Persian]

Kamali, M. (2023). Bertrand Westphal, Geocriticism, Real and Fictional Spaces. *Interdisciplinary Studies in Literature, Art and Humanities, 2*(2), 299–312. [In Persian]

Nikrefat, S., & Namvar Motlagh, B. (2019). Analysis of heterotopia in *Solo of a Returnee* by Kossi Efoui and *The Enigma of Return* by Dany Laferrière based on Bertrand Westphal's geocriticism. *Recherches en Langue et Littérature Françaises, 12*(22), 87–101. [In Persian]

Tork Ladani, S., & Salehzadeh, Z. (2024). Afghan women in the mirror of literature: A geocritical reading of *A Thousand Splendid Suns* and *The Kabul Beauty School*. *Contemporary World Literature Studies, 29*(2), 673–688. [In Persian]

Valinia, B. (2021). An interdisciplinary study of the poetry of Mehdi Akhavan-Sales and Abd al-Wahhab al-Bayati: An analysis of the image of homeland. *Interdisciplinary Studies in Literature, Art and Humanities, 1*(1), 115–134. [In Persian]

Acharya, I., & Panda, U. K. (2022a). "Introduction: Literary Geographies/Geographies of Literature." In Geographical Imaginations: Literature and the 'Spatial Turn'. Oxford University Press, pp. 1–19 .

Acharya, I., & Panda, U. K. (2022b). "Literature's Nonplaces: Making and Unmaking of Literary Places." In Geographical Imaginations: Literature and the 'Spatial Turn'. Oxford University Press, pp. 55–71 .

Anderson, J. (2015). "Towards an Assemblage Approach to Literary Geography." Literary Geographies, 1(2), 120–137 .

Arif, S. (2009). "The Universe as a System: Ibn Sīnā's Cosmology Revisited." Islam & Science, 7(2), 127–145 .

Brosseau, M. (1994). "Geography's Literature." Progress in Human Geography, 18(3), 333–353 .

Caquard, S., & Cartwright, W. (2014). "Narrative Cartography: From Mapping Stories to the Narrative of Maps and Mapping." The Cartographic Journal, 51(2), 101–106 .

Hones, S. (2008). "Text as It Happens: Literary Geography." Geography Compass, 2(5), 1301–1317 .

Nabilou, A. (2014). "Mediterranean Descriptions in the Persian Literature through Astronomical, Historical, Archaeological and Mythological Evidence." Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 14(2), 33–42 .

Piatti, B., Bär, H. R., Reuschel, A.-K., Hurni, L., & Cartwright, W. (2009). "Mapping Literature: Towards a Geography of Fiction." In W. Cartwright, G. Gartner, & A. Lehn (Eds.), Cartography and Art. Berlin/Heidelberg: Springer, pp. 177–192 .

Pingree, D. (2004). "Horoscope." Encyclopaedia Iranica, XII(5), 477–478. Used pages: 477–478.

Ryan, M.-L., Foote, K. E., & Azaryahu, M. (2016). Narrating Space / Spatializing Narrative: Where Narrative Theory and Geography Meet. Columbus: Ohio State University Press. Used pages: 1–6, 44–49.

Saliba, G. (1994a). "Early Arabic Critique of Ptolemaic Cosmology: A Ninth-Century Text on the Motion of the Celestial Spheres." Journal for the History of Astronomy, 25(2), 115–141 .

Saliba, G. (1994b). "A Sixteenth-Century Arabic Critique of Ptolemaic Astronomy: The Work of Shams al-Din al-Khafri." Journal for the History of Astronomy, 25(1), 15–38 .

Tally, R. T., Jr. (2014). "Introduction: Mapping Narratives." In R. T. Tally Jr. (Ed.), Literary Cartographies: Spatiality, Representation, and Narrative. New York: Palgrave Macmillan, pp. 1–12. Used pages: 1–6.

Thurgill, J. (2021). "Literary Geography and the Spatial Hinge." Literary Geographies, 7(2), 152–156. Used pages: 152–154.

Westphal, B. (2011). Geocriticism: Real and Fictional Spaces. Trans. R. T. Tally Jr. New York: Palgrave Macmillan. Used pages: 9–18, 37–47, 75–86, 121–130, 132–133